

Eraraamatukogu pärandamine ülikoolile kui aadlivoorus: Laurentius Ludentius kiidukõne Ludwig Hintelmannile ja Academia Gustaviana raamatukogu pikk plaan 1647. aastal¹

KRISTI VIIDING

Haurit aquam cribro, qui discere vult sine libro („Kes tahab õppida raamatuteta, see ammutab vett sõelaga“) on ladinakeelne vanasõna, mis ühendab vanakreeka mütoloogiast tuntud danaiidide motiivi² keskaegse raamatukultuuriga, täpsemalt veendumusega raamatute tähtsusest õppimisel. Tänu keskaegse siseriimiga heksameetri vormile (*cribro-libro*) oli vanasõna kerge meelde jätta või kesk- ja varauusaja tavaliselt arvestades eeskätt pähe õppida. Varauusaja kirjandus- ja visuaalkultuuris kohtab „õppimist ilma raamatuteta“ nii üldisemas tähenduses igasuguse pingutamise mõttetuse motiivis (lad *labor inanis*, ’tühi töö’) kui ka kitsamas pedagoogilis-didaktilises mõttes, mis rõhutab raamatute omamise ja lugemise väärtu(setu)st.

Eesti- ja Liivimaa trükisõnas kasutas vanasõna esimesena Tartu akadeemia õigusteaduse, kõne- ja luulekunsti professor Laurentius Ludentius (1592–1654) 1647. aastal, mil ilmus tema sama aasta 17. jaanuaril peetud ülistus- ja tänukõne Riia raehärra ja Liivimaa õuekohtu kaasistuja Ludwig Hintelmanni (1578–1643) mälestuseks ning tema 267 kõite suuruse raamatupärandi üleandmise tähistamiseks Tartu akadeemiale: „Kiidukõne üliaadellikule, ülimõjukale ja ülinõu-

¹ Artikkel on valminud ETAgil finantseeritava teadusprojekti PRG1926 raames.

² Antiikaja ja hilisantiikaja vanasõnu vee kandmise kohta sõelaga vt Walther Otto, *Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer* (Leipzig: Teubner, 1890), 31 s.v. aqua 3 ja 98, s.v. cribrum 3. Varauusaja õpetlaste jaoks vahendas neid väljendeid kompleksseimalt Erasmus Adagia 1.4.60 s.v. Cribro aquam haurire. Erasmuse valikus ja kommentaaris puudus kummati seos raamatute ja õppimisega.

kale mehele, isand Ludwig Hintelmannile, mõlema õiguse silmapaistvatele doktorile, Kroppenhofi ja Fossenbergi pärijale, kuulsusrikka Riia linna raehärrale, Riia ja Koknese ringkonna provintsiaalkohtu kunagisele kaasistujale jne, kes pärandas oma ülihästi varustatud raamatukogu heldelt sellele kuninglikule akadeemiale ja kes suri 1643. aasta veebruarikuu 16. kalendidel. Selle esitas Jumala juhtimisel ja endel kuninglikus Gustav Adolfi akadeemias, mis asub Liivimaa Tartus Emajõe ääres, kõrgeaulise rektoriisanda ja kogu akadeemilise senati soovil piduliku leinakõnena 1647. aasta veebruarikuu 16. kalendidel avalikult suures auditooriumis viimse austusavaldusena filosoofia ja mõlema õiguse doktor, kroonitud poeet ning õiguse, kõne- ja luulekunsti korraline professor Laurentius Ludenius.³ Tegemist on mahuka võtmeallikaga varauusaegse Eesti- ja Liivimaa raamatuloo, kõrghariduse ajaloo ning aadli- ja õpetlaskultuuri mõistmiseks, kuid seni on kõnele üksikutes raamatuloo käsitluses kõigest viidatud, neilgi vähestel kordadel on kõne pikka ladinakeelset pealkirja moonutatud,⁴ huvitumata selle sisust.

³ Laurentius Ludenius, *Nobilissimi, Amplissimi et Consultissimi Viri, Dn. Ludovici Hintelmanni, J.V.D. eximij, in Kroppenhof et Fossenberg Haereditarii, in inclyta Rigensium Repub. Senatoris Senioris, Aulici Judicii, quod Rigae quondam Adsesoris Rigensisque et Kuckenhussensis districtus Judicis Provincialis, etc., Instructissimam suam Bibliothecam Regiae huic Academiae munifice Legantis, et XVI. Cal. Febr. Anno MDC XLIII. pie in Christo denati, Elogium, quod Deo Duce atque Auspice in Regia Academia Gustaviana Adolphina, quae Dorpati Livonorum est ad Embeccam, ex Voto Magnifici Dn. Rectoris totiusque Senatus Academici Parentatione Solenni Die XVI. Cal. Febr. Anno MDC XLVII publice ibidem in Auditorio magno pro concione ultimo honori consecrabat Laurentius Ludenius, Ph. et J.U.D. Poët. Cor. Profess. Juris, Orat. et Poës. Ord.* (Dorpati: J. Vogelius, 1647).

⁴ Nt Friedrich Puksov, „Die Universität Tartu und Tartu-Pärnu in der Schwedenzeit“, *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1931* (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1932), 252–282, eriti 260–262; Viesturs Zanders, „Privatbibliotheken im kulturhistorischen Kontext Lettlands. Vom 17. Jahrhundert bis zur ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts“, Klaus Garber, Martin Klöker (eds.), *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne* (Tübingen: Niemeyer, 2003), 137–147, eriti 138. Kõnest on teada kaks eksemplari: üks Stockholmis, teine Växjös (Ene-Lille Jaanson, Tartu Ülikooli trükikoda 1632–1710: ajalugu ja trükiste bibliograafia. Die Druckerei der Universität Dorpat 1632–1710. Geschichte und Bibliographie der Druckschriften (Tartu: Tartu Ülikool, 2000), 283 nr 556), mistõttu polnud see Eesti ja Läti uurijatele kuni 1990. aastate alguseni kättesaadav. Ka pärast 1990. aastatel Tartu Ülikooli raamatukogule hangitud fotokoopiate saabumist pole kõne kohta keegi trükis midagi avaldanud. Rootsisis tegi Hintelmanni raamatukogust allesjäänud raamatud kindlaks ja kataloogis need Isak Collijn, „Den äldsta bokdonationen till Dorpats universitetsbibliotek“, *Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen*, 19 (1932), eriti 6–10. 267 nimetusega kataloog ilmus 1932. aastal, kuid Collijn ei pidanud Ludeniusse kõnet raamatukogu sisu tuvastamisel oluliseks allikaks.

Käesoleva artikli eesmärk on analüüsida 987 heksameetri pikuse kõne ideid ja ülesehitust, kõrvutada Ludentiuse kujutatud raamatukogu ülesehitamise narratiivi seost aadlikultuuri ja sama ajastu akadeemiliste raamatukogude kujunemislooga ning tõrjuda (taas)levivat arvamust, nagu oleks 17. sajandi Tartu akadeemia raamatukogu raske käsitleda praeguse ülikooli raamatukogu varaseima perioodina, mistõttu tuleks Tartu Ülikooli raamatukogu asutamise ajaks pidada alles 1800. või 1802. aastat.⁵

Hintelmanni kõne raamatu- ja poliitikalooline taust: võitlus raamatupuudusega alates 1632. aastast

Sissejuhatavalt osundatud vanasõna paigutamisel Liivimaa oludesse sobinuks alates 1560. aastaist õigupoolest rääkida mitte tahtest, vaid paratamatusest ilma raamatuteta õppida, sest pärast reformatsiooni, koadjuutorivaenust ja Vene-Liivi sõja algust olid peaaegu kõik regiooni keskaegsete institutsioonide raamatukogud laiali pillutatud või hävitatud: reformatsiooni ajal vahetasid omanikku või hävisid Tallinna, Tartu, Padise ja Rakvere kloostriraamatukogud, Koknese ja Rauna piiskopiraamatukogud, Riia toomkapiitli ja Saksa Ordu Liivimaa meistri raamatukogu Võnnus (Cēsis).⁶ Liivi sõja käigus jäid alles üksnes Tallinna Oleviste raamatukogu ja Riia linnaraamatukogu.⁷

⁵ Viimati Malle Ermel, *Tartu Ülikooli raamatukogu 220* (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2024), 18.

⁶ Hermann Blaese, *Einflüsse des römischen Rechts in den Baltischen Gebieten* (Milano: Giuffrè, 1962), 35; Kaja Noodla, „Bibliotheken in Estland“ ja Viesturs Zanders, „Bibliotheken in Lettland“, Bernhard Fabian (ed.), *Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa. Finnland, Estland, Lettland und Litauen*, Bd. 7.2 (Hildesheim, Zürich, New York: Oldenburg, 1998), 5–170. Arno Mentzel-Reu- ters, *Arma spiritualia: Bibliotheken, Bücher und Bildung im Deutschen Orden* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2003), 294–300; Kaspar Kolk, „Eesti kloostrite raamatud enne ja pärast reformatsiooni“, Piret Lotman (koost.), *Reformatsioon – tõlked ja tõlgendused* (Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2019), 71–112.

⁷ Lea Kõiv, Mare Luuk, Tiit Reimo (koost.): *Bibliotheca Revaliensis ad. D. Olai. Tallinna Oleviste raamatukogu. Revaler Bibliothek zu St. Olai* (Tallinn: TLÜ akadeemiline raamatukogu, 2002); Klaus Garber, „Die Bibliotheca Rigensis als Memorialstätte städtischer Kultur in alten Livland“, Martin Klöcker (ed.) *Mare balticum. Studien zur Kultur- und Bibliotheksgeschichte des Ostseeraums* (Berlin, Münster: LIT Verlag, 2018), 143–162.

Ka Liivi sõja järel rajatud institutsioonide raamatukogud, Tartu ja Riia jesuiitide omad, mis olid kogutud ja kasutuses 1582/83–1621, said samasuguse saatuse osaliseks: Tartu jesuiitide oma lagunes Rootsi võimu alla minekuga üle Läänemere piirkonna laiali, Riia oma võtsid Rootsi valitsejad 1621. aastal kohe pärast vallutamist kodumaale kaasa ja see jõudis peamiselt Uppsala ülikooli raamatukokku, üksikeksemplarid ka teistesse Rootsi raamatukogudesse.⁸

Hiljemalt 1632. aastal, mil Rootsi kuningas Gustav II Adolf ja riigikantsler Johan Skytte (1577–1645) rajasid Liivimaale Tartusse Eesti- ja Liivimaa esimese ülikooli, tekkis vajadus ka uue raamatukogu järele.⁹ Ülikooli asutamisdokumendis ei mainitud ülikooli raamatukogu kordagi ja esimeses põhikirjas, mille ülikool sai alles 1650. aastal, on küll loetletud raamatukogu inspektorite kohustused, kuid sealt ei leia mingeid põhimõtteid raamatute edasiseks soetamiseks ei soovitavas ega keelavas vormis.¹⁰

Ometi ei kiirustanud Rootsi võim ühtki oma mujal vallutatud aladelt rekvireeritud raamatukogu Tartusse tooma, Uppsalasse või Stockholmli kogunenud dublette Tartusse saatma¹¹ ega uuele õppeasutusele raamatuid ostma. Raamatukogu puudutav otsus erines märkimisväärselt ennetavast hoolest, mida Rootsi võim näitas üles kohaliku trüki-koja asutamiseks. Nimelt ostis ülikooli esimene kantsler Johan Skytte juba 1631. aasta juulis, 15 kuud enne Tartu ülikooli avamist, Pommerimaalt Stettinist (Szczecin) sealselt pikaajaliselt trükkalilt Nikolaus

⁸ Gustavs Strenga, Andris Levans, Renāte Berga, Laura Kreigere-Liepiņa (eds.), *Catalogue of the Riga Jesuit College Book Collection (1583–1621). History and Reconstruction of the Collection* (Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2021). Vahes-te Tartu jesuiitide raamatukogu säilinud raamatute kohta *ibidem*.

⁹ Tartu akadeemia raamatukogu kohta on põhjalikku teaduskirjandust vähe. Pärast Isak Collijni on raamatukogu analüüsitud vaid ülikooli kui tervikinstitu-siooni kontekstis, vt Puksov, „Die Bibliothek der Universität Tartu“ 251–282; Arvo Tering, „Ülikooli raamatukogu“, Helmut Piirimäe (koost.), *Tartu Ülikooli ajalugu I. 1632–1798* (Tallinn: Valgus, 1982), 243–254. Ideede ajaloo kontekstis on esimest ülikooliraamatukogu viimati tõlgendanud Janis Krēsliņš, „Creating new memo-ries: tools and strategies for the newly founded frontier university“, *Ajalooline Ajakiri*, 133–134, (2010), 263–280.

¹⁰ Rait-Hiio Mikelsaar (ed.), *Diploma foundationis Academiae sive Universitatis Dorpatensis Gustavus Adolphus Anno 1632. Foundation Charter of the University of Tartu. Tartu Ülikooli asutamisürik* (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2005); *Constitutiones Academiae Dorpatensis (Academiae Gustavianae). Tartu Akadeemia (Academia Gustaviana) põhikiri* (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2015), 71.

¹¹ Korduvaid palveid dublettide saamiseks on käsitlenud Puksov, „Die Universität Tartu“, 257–259.

Bartholdilt 833 1/3 riigitaalri eest tema trükikoja sisseseade.¹² Teatavasti oli Stettinis valitsenud viimane Pommeri hertsog Bogislaus XIV (1580–1637) lastetu ja juba 1631. aastal haige ning tema territoorium kuulus Rootsi võimu alla. Seetõttu oleks olnud poliitiliselt ootuspärane ja logistiliselt lihtne transportida hertsogi raamatukogu koos Stettini trükikoja seadmetega Liivimaale. Seda aga ei tehtud.

Nii polnudki akadeemilise tegevuse 15 algusaasta jooksul Tartu akadeemias muud avalikku raamatukogu peale oma trükikojas avaldatud disputatsioonide, kõnede ja muude trükiste kogu. Õppejõud pidid loengute ettevalmistamiseks kasutama erakogusid. Nii oli professor Laurentius Ludeniusel süstemaatiliselt ja rohkesti käepärast enda varasemad, Greifswaldi ülikoolis juhendatud ja avaldatud disputatsioonikogumikud.¹³ Nagu Rootsi raamatu- ja kirikuloolane Jānis Krēsliņš on rõhutanud, oli tollane Tartu ülikool väheste raamatute, aga paljude kompilatsioonidega pigem tänapäevaste veebiülikoolide sarnane.¹⁴ Esimene riiklik toetus raamatute tarbeks vormus raamatuostuks alles 1649. aastal, mil kuninganna Kristiina nägi ette raamatute hankimise ühe professori palga eest. See tähendas 19 raamatu lisandumist.¹⁵

Ei tohi unustada, et Tartu akadeemia oli Rootsi riigi kuninglik ülikool, mitte kohaliku aadelkonna ega patriitside asutatud niinime- tatud *Landesuniversität*, nagu neid leidis palju Saksa aladel. Rootsi asutamisinitsiatiiv polnud seotud üksnes lojaalsete ametnike koolitamise sooviga, vaid tahtis kindlalt välistada igasugused kohalikud algatused, nagu neid Poola ajal 16. sajandi lõpuaastail oli Liivimaal olnud: näiteks ettepanek laiendada Riia gümnaasiumi ülikooliks Riia linnasündiku David Hilcheni (1561–1610) eestvõttel ja Liivimaa rüü-

¹² Jaanson, *Tartu Ülikooli trükikoda 1632–1710*, 61; Agnieszka Borysowska, „The Ducal Printery in Szczecin and its Publications“, *Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Naukowy*, 4 (46) (2016) 10–26, siin 16–17.

¹³ Kristi Viiding, „Zur Rolle der Doppelbewertung der kompilativen Literatur im Vermittlungsprozess der humanistischen Kultur nach Livland. Am Beispiel von *De Informatione Prudentiae ad Usum liber* von Laurentius Ludenius“, Astrid M. H. Nilsson, Aske Damtoft Poulsen, Johanna Svensson (eds.), *Humanitas. Festschrift till Arne Jönsson* (Göteborg: Makadam, 2017), 464–487. Ludeniuse elu ja tegevuse tervikülevaadet vt Katre Kaju, „Laurentius Ludenius, Professor an den Universitäten Greifswald und Dorpat (1592–1654)“, Dirk Alvermann, Nils Jörn, Jens E. Olesen (eds.), *Die Universität Greifswald in der Bildungslandschaft des Ostseeraums* (Berlin, Münster: LIT Verlag, 2007), 211–229.

¹⁴ „The university in Tartu was not its library.“ Krēsliņš, „Creating new memories“, 272.

¹⁵ Puksov, „Die Bibliothek der Universität Tartu“, 253; Tering, „Ülikooli raamatukogu“, 243–254.

telkonna toetusel, tõsi küll, kohaliku vastumeetmena ideele muuta jesuiitide kool ülikooliks.¹⁶ Just seepärast olid Eesti- ja Liivimaa üliõpilased Tartu akadeemias harvad ning põhiosa moodustasid riiklike stipendiumide toel Tartusse saadetud Rootsi mitteaadlike pojad.¹⁷ Sel taustal on selge, miks kohalikku aadlit ja jõukamaid linnu ei huvitanud Tartu akadeemia raamatukogu toetamine – Rootsi riigiülikool ei kuulunud nende plaanidesse.

Nii pole juhus, et esimene Tartu akadeemia bibliotekaar, juba mainitud professor Ludenius kasutas vanasõna raamatuteta õppimise mõttetusest oma 1647. aastal Tartu akadeemias peetud ja trükitud kõnes.¹⁸ Vanasõna kasutamist võiks kergesti tõlgendada võimukriitilisel eesmärgil – ülikooli rajamine raamatukoguga, milles pole raamatuid –, kui Ludenius poleks vanasõna juhatanud sisse värsiga *Ne sit, qui dicat, veluti proverbium narrans* („Ärgu olgu kedagi, kes ütleks nii, nagu vanasõnades“).¹⁹ Sellega ei varjanud ta tollast kriitilist suhtumist ülikooli raamatukogu nigelasse seisu, küll aga distantseerus ise sellest kriitikast. Sest 1647. aasta mälestus- ja tänukõne eesmärk oli ikkagi esimese saabunud raamatuannetuse ja seega ka ülikooli raamatukogu tegeliku alguse tähistamine, mille muutis eriti rõõmustavaks asjaolu, et annetaja oli kohalik liivimaalane, nelja aasta eest (1643) surnud Riia jurist ja raehärra Ludwig Hintelmann (1578–1643), nagu trükitud kõne tiitellehelt näha.

Kõne ülesehitus: eraraamatukogu annetus kui teenistusaadliku elu kõrgpunkt

Ludwig Hintelmanni elu ja teod olid peagi pärast tema surma Liivimaal ja ka Tartus hästi tuntud, nagu näitab üksikasjalik biograa-

¹⁶ Kristi Viiding, „Veluti academiae Livonicae principium futurum: kõrgkooli rajamise plaanid Liivimaal enne Rootsi aega“, Piret Lotman (koost.), *Kirik, keel ja kool. Haridusideed varauusaegsel Liivi- ja Eestimaal* (Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2021), 63–89.

¹⁷ Kuninglikud või riiklikud stipendiaadid said stipendiumi kaks korda aastas, raha selleks tuli Ingerimaa mõisate haldamisest. Stipendiumi suurus oli 20–50 hõbetaalrit sõltuvalt üliõpilase edusammudest. Kokku sai kuninglikku stipendiumi aastas 80 noormeest.

¹⁸ Ludenius, *Nobilissimi, Amplissimi et Consultissimi Viri*, D2v.

¹⁹ Hoolimata raamatute ja raamatukoguhoidja ametikoha puudumisest kuni 1647. aastani ei eitanud Ludenius ülikooli raamatukogu olemasolu kui sellist, vaid pidas kuninganna Kristiinat selle asutajaks, vt allpool.

filine-kronoloogiline mälestuskõne.²⁰ See koosneb kolmest osast ja kolmest pikemast mittebiograafilisest ekskursist.

Ludenus alustab kõnet üldise kaebusega surelikkuse üle ja pöördumisega kuulajate poole, et seejärel kõne esimeses osas käsitleda Hintelmanni kodulinna Riia, tema vanemaid, sündi, noorust, õpinguid ja vourusi. Selle osa raskuspunktiks on kirjeldus tema üheteistkümneaastasest (1596–1607) Kesk- ja Lääne-Euroopa õpireisist,²¹ mis koosneb kohtade ja ülikoolide loetelust: immatrikuleerumine Königsbergis, Oderi-äärses Frankfurdis ja Leuvenis; reisiteekond läbi Tüüringi, Nürnbergi, Württembergi, Elsassi, Konstanzi, Baseli, Strassburgi, Vestfaali, Prantsusmaa, Inglismaa; mõlema õiguse doktori kraadi omandamine 1607. aastal Leuvenis.²² Ludenius tõlgendab õpireisi kui tõendit Hintelmanni teadmisanust, kuid ei maini veel kuulsate raamatukogude külastamist ega raamatute ostmist, kuigi Hintelmanni hilisema annetuse nimekirjast nähtub, et mõned Baltikumis haruldased trükised viitavad tema enda ostudele õpingureisi ajal, näiteks flaami humanisti Justus Lipsiuse (1547–1606) teoste prantsuse tõlked või postuumsed pamfletid Lipsiuse vastu.²³

Kõne teine osa käsitleb Hintelmanni ametikarjääri aastail 1607–43 Riia rae liikme ja korteriisandana ning saadikuna lähetuses Poola (1613).²⁴ Siin on ühtlasi kõne pöördepunkt: Riia üleminek Poola ülemvõimu alt Rootsi võimu alla, kuningas Gustav II Adolfi tunnustus rae liikmetele lojaalsuse eest nende aadeldamisega, maade läänistamine Hintelmannile Kroppenhofis ja Fossenbergis (tänapäeval vastavalt Krapa ja Kēči Lätis) ning uute ametikohustuste, Rootsi komissari ja kohtuassessori positsiooni lisamine. Ludeniuse barokse kirjelduse kohaselt käitus Hintelmann nagu ustav Hektor ja pärast aadelda-

²⁰ Ludwig Hintelmanni leinajutlust, juhul kui see 1643 üldse trükiti, pole säilinud.

²¹ Ludenius, *Nobilissimi, Amplissimi et Consultissimi Viri*, A3v–Cr.

²² Arvo Tering, *Lexikon der Studenten aus Estland, Livland und Kurland an europäischen Universitäten 1561–1800*, unter Mitarbeit von Jürgen Beyer (Köln: Böhlau, 2018), 393.

²³ Juste Lipse, *Les politiques ou doctrine civile* (Paris: Jean Hovze, 1598); *Justi Lipsii Fama posthuma* (Antverpia: Plantinianus, 1607); Johannes Wouwer, *Assertio Lipsiani Donarii adversus Gelastorum sugillationes* (Antverpia: Plantinianus, 1607); *Justus Lipsius, Principatus litterarius a Gaugerico Rivio scriptus* (Antverpia: Plantinianus, 1607); Erycius Puteanus, *Lipsiognema anniversarium* (Antverpia: Moretus, 1607). Collijn, „Den äldsta bokdonation“, 55 nr 206 ja 30 nr. 42d–42g.

²⁴ Ludenius, *Nobilissimi, Amplissimi et Consultissimi Viri*, Cv–C4v.

mist voolavat tema veenides Jupiteri veri.²⁵ Just sellise tegevuse ja oma poliitilise ettenägelikkuse kaudu omandas Hintelmann maavaldused ning raha oma kunstilise ja kirjandusliku metseenluse jaoks.

Teise osa järel on Ludenius oma kõnesse põiminud esimese ekskursi, kiituse kuningas Gustav II Adolfile, kuninganna Kristiinale ja Rootsi aadlile.²⁶ Just nende algatused – kuningas asutas ülikooli kui institutsiooni, kuninganna andis ülikoolile Ingerimaa valdustega sissetuleku, ehitas Tartusse uue ülikoolihoone ja raamatukogu – löid Hintelmanni eraraamatukogu annetusele vajalikud taustatingimused. Hintelmanni sõnul oli eriti eeskujulik Kristiina, sest raamatukogu asutajana otsustas ta raamatute abil kõrvaldada harimatute inimeste surmaviletsuse ja anda neile vaimuvalgust, nii et nad saaksid lugedes tundma õppida surmajärgset elu ning kuningate ja võimukandjate ajalugu.

Kõne kolmas osa keskendub rikkuse, selle õige kasutamise ja vastutustundliku pärandamise teemale. Ludenius arvates on Hintelmanni otsus investeerida oma raha kirikukunsti teostesse (Riia toomkiriku uude sisustusse, Jeesuse kiriku rajamisse) ja raamatukogusse kiiduväärt.²⁷ Hintelmanni pärand ja selle täitmine pärast tema surma väärivad kohaliku akadeemia liikmete tänulikkust.²⁸

Kõne lõpu kahes ekskursis kirjeldab Ludenius Riia toomkirikut ja Jeesuse kirikut Hintelmanni annetatud kunstiteostega²⁹ ning lõpuks ülistab tema eraraamatukogu. Eraraamatukogu annetamine Academia Gustavianale moodustab seega kõne ülesehituses kõrgpunkti – justkui krooni Gustav II Adolfi poolt 1621. aastal aadlikuks ülendatud raehärra elus.

Kuigi Ludenius ei maini oma kõne ülesehituse eeskujusid, on tema otsus käsitleda raamatukogu selle omaniku ja annetaja elu-

²⁵ Ludenius, *Nobilissimi, Amplissimi et Consultissimi Viri*, C4r.

²⁶ Digressio 1. in laudes Regis Divi Gustavi Adolphi, 2. In laudes Reginae Dn. Christinae, 3. In laudes Ill. Dn. Procerum Regni (Ludenius, *Nobilissimi, Amplissimi et Consultissimi Viri*, Dr–D2r).

²⁷ Ludenius, *Nobilissimi, Amplissimi et Consultissimi Viri*, C4r–D4v.

²⁸ Ludenius, *Nobilissimi, Amplissimi et Consultissimi Viri*, D4v–Er.

²⁹ Kunstiannetuse kujutamiseviisi kohta vt Kristi Viiding, „Eesti- ja Liivimaa haritlaste nobiliteerumisprotsessi kajastusi 1630.–1640. aastate luules ja kunstis“, Piret Lotman (koost.), *Pildikeel kirjakultuuris. The Language of images in literary culture* (Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2024), 73–99.

loo kontekstis igati kooskõlas humanistliku traditsiooniga, mille kohaselt vaadeldakse võimukandjate elulugudes ka nende raamatukogusid. Umbes 1600. aasta paiku oli mõjukas näiteks Itaalia humanisti ja raamatukoguhoidja Fulvio Orsini (1529–1600) 1570. aastal avaldatud raamat „Imagines“, milles oli neljaleheküljeline kirjeldus tema metseeni kardinal Alessandro Farnese raamatukogust Farnese raamatukogust.³⁰ Hintelmanni kõne võrdlemine selle ja mõne teise humanistliku biograafiaga näitab aga samuti, et raamatukogu käsitlemine just kõne lõpus on humanistlikus žanritraditsioonis erandlik ja et Ludenius on seda biograafilistel ja kronoloogilistel põhjustel ilmselt teadlikult esile tõstnud.

Aadliraamatukogu annetamise privaatne, ühiskondlik ja riiklik funktsioon

Lisaks Hintelmanni elulookirjeldusele pärineb Ludeniuse kasutatud argumentatsioon tolleaegse kirjanduse kahest liigist: aadliteemalistest traktaatidest ja raamatukogude ajaloo käsitlustest.

Raamatukogude asutamine ja edendamine kuningate, vürstide ja aadlike poolt ning nende kättesaadavaks tegemine ülejäänud haritud eliidile oli varauusaegsetes aadlitraktaatides levinud üleskutse. Nii näiteks esitas saksa hilishumanist ja luterlik teoloog Cyriacus Spangenberg (1528–1604) ühe varauusaegse tuntuima aadlikäsi-raamatu II raamatus peatükis „Raamatukogudest või *librarye*’dest“ (7.3) nimekirja ajaloost tuntud kuulsatest raamatukoguomanikest ning lisas eeskujuks ka oma kaasaegsed kuulsad raamatukoguomanikud.³¹ Spangenbergi sõnul võis tõeline aadel – ja siin ei eristanud ta sünni-, teenistus- ja haridusaadlit – oma raamatukogu asutamise

³⁰ Diego Baldi, „A Bibliothecis di Fulvio Orsini“, *Il Bibliothecario*, 3 (2010), 125–128. Ettekujutuse kohta, et traditsioon oli kujundatud antiiksete eeskujude järgi, vt Thomas Hendrickson, *Ancient libraries and Renaissance Humanism. The De bibliothecis of Justus Lipsius* (Leiden: Brill; 2017), 18.

³¹ Sellise käsitluse aluseks on Horst Carl, „Wider die Verächter und Lästere dieser Ehrenstandes. Cyriacus Spangenberg als Verteidiger und Kritiker des Adels“, Stefan Rhein, Günter Wartenberg (eds.), *Reformatoren im Mansfelder Land* (Leipzig: Evang. Verlags-Anstalt, 2006), 135–154. Spangenbergi aadlikäsiraamatut kasutati Tartu akadeemias õpetamiseks, vt nt viiteid Laurentius Ludeniuse eesistumisel ja Sueno Hagelsteniuse väitlemisel peetud *Discursus juris publici de nobilitate: qui ... in Regia Academia Gustaviana, quae Dorpati est ... 3. die Maij, ... disputationis exercitio committebatur ...* (Dorpati Livonorum: Lit.acad., 1637).

ja raamatute teadliku valikuga toetada õiget religiooni või konfessiooni ning mõjutada oma alamate lugemisharjumusi.³²

Spangenberg aadliraamatukogu terviklikku testamendiga annetamist mõnele avalikule ilmalikule institutsioonile otsesõnu ei maininud, ent see sobib põhimõtteliselt tema ettekujutusega aadliseisuse ühiskondlikust mõjust. Selline soovitus oli aga kesksel kohal 17. sajandil levinud raamatukogude ajaloo teemalise proosatraktaadi „De bibliothecis syntagma“ eessõnas, mille autor oli flaami humanist Justus Lipsius ja mille esimene trükk ilmus Antwerpenis 1602. aastal. Selle adressaadil hertsog Charles de Croÿl (1560–1612), kes õppis Lipsiuse juures Leuveni ülikoolis ja kelle Heverlees asunud paleest sai ülikooli hoone, oli tollal Madalmaade suurim raamatukogu. Kuna ühelt poolt ei olnud hertsogil seaduslikke pärijaid ja teisalt puudus Leuveni ülikoolil tollal märkimisväärne raamatukogu, püüdis Lipsius traktaadi eessõnas veenda hertsogit kinkima oma raamatud ülikooli raamatukogule. Lipsiuse üleskutse jäi aga pelgalt sooviks ja hilisemates traktaadi väljaannetes eessõna lausa eemaldati, varjates sellega traktaadi algset funktsiooni.³³

Ludenus pööras ümber varasema raamatukogu- ja aadlidiskursuse üleskutsuva argumendi rajada raamatukogusid ja muuta need teadlastele kättesaadavaks, õigustades oma kõne adressaadi aadeldamist just tema raamatukogudonatsiooniga. Just raamatukogu kinkimine tõestavat Hintelmanni tõelist aadellikkust ja aadliseisusele omaseid voorusi. Lisaks elavat tema tõeline aadellikkus edasi ka tema abikaasas Catharina Lembkenis (?–1666), sest Catharina täitis oma abikaasa viimse tahte testamenditäitjate David Wieckeni ja David Schreiberi abiga kiiresti: „See testament oli pilt tema tõelisest voorusest ja samal ajal Kastalia õeste (= muusade) surematust kuulsusest: üllas Eunomia doktor ja Themise preester, ustav Ludwig Hintelmann, ustava südamega, helde tublidele, helde muusadele! Nii

³² Cyriacus Spangenberg, *Adels-Spiegel: Historischer Ausführlicher Bericht Was Adel sey und heisse, Woher er kom[m]e, Wie mancherley er sey Und Was denselben ziere und erhalte ... Ander Teil des Adelspiegels. Was Adel mache, befoerdere, ziere, vermehre, vnd erhalte: Vnd hinwider schwaeche, verstelle, nd verringere. Darinnen auch am Adler, vnd sonst, durch vielfeltige vnd mancherley Vermanung vnd Warnung, in Spruechen vnd Exempeln, ein schoener Regentenspiegel* (Schmalkalden: Michel Schmück, 1594), 75v–77v.

³³ Hendrickson, *Ancient libraries*, 164–165.

nagu ta oma püha viimse tahtega töötas heldete kunstiteoste kujul kauneid kingitusi nii Kristusele kui ka muusadele, nii kiirustas ka tema üllas abikaasa Katharina Lembken, kes oli oma õilsate voo-
ruste tõttu hindamatu [...], Emajõe muusadele üle andma oma väga
armastatud abikaasa viimset kingitust, tema viimse tahte püha mä-
lestusmärki, tõendit tema leegitseva armastuse kohta Kristuse ja
muusade vastu.³⁴ Seetõttu pühendaski Ludenius kõne Catharina
Lembkenile.

Ludeniuse sõnul hoolitses Hintelmann oma raamatukogu raja-
mise ja aadlikule kohase annetamisega ka omaenda hea maine eest
pärast surma: annetatud raamatud ei laskvat Hintelmannil surra,
vaid jäädvustavat tema nime. Isegi taevas olevat teda tervitatud kui
valitud suguvõsa (*genus electum*) liiget, see tähendab aadlimeest.³⁵

Lisaks raamatukogu annetamise isiklikule funktsioonile näitavat
Hintelmanni annetus Ludeniuse sõnul tema hoolt ühiskonna ees.
Hintelmann olevat jumalakartlik ja arukas, sest ta ei viinud oma hõ-
bedat ja kulda manala varjudele, vaid tegi paljud inimesed vaimsetl
rikkamaks.³⁶ Annetatud akadeemiaele, ei ole tema raamatud enam
luksusesemed, uhkeldamisobjektid ega staatuse sümbolid – oli see
ju väga levinud motiiv humanistide raamatukogude ajalugu käsitle-
vates traktaatides alates Petrarca teosest „De librorum copia“,³⁷ mis
polemiseeris Seneca kriitikaga raamatukogude asutamise pseudo-
funktsioonide kohta ühiskonna eliidi seas (teoses „De Tranquillita-

³⁴ *Hoc testamen erat verae virtutis imago, / Castalidumque simul decus immortale sororum, / Nobilis Eunomiae doctor, Themidosque sacerdos / Fido Hintelmannus Ludovicus pectore fidus / Prodigus ille bonis et prodigus ille camoenis, / Ceu sacra munificis per testamenta figures / et Christo et musis tam candida munera spon- det, / Sic est nobilibus virtutibus aurea Conjux / Nobilis, ingenuis animis Catha- rinula Lembgen, [...] / O multum chari quae dona extrema Mariti, / Illa voluntatis monumenta novissima sanctae / In Christum et Musas calidum testantia amorem / Ad Musas Embeccidami deferrier, urget.* (Ludenius, *Nobilissimi, Amplissimi et Consultissimi Viri*, D3v).

³⁵ *Haec superis descripta manent donaria thecis: / Euge, audi, Bone Serve, veni; Bone Serve, fuisti / in minimis, totis animis et mente fidelis. / Ingredere usque tui Domini coelestia Tempe, / Es genus electum, plaudentis es incola coeli* (Ludenius, *Nobilissimi, Amplissimi et Consultissimi Viri*, D4v).

³⁶ *Tu pius et sapiens, auri argentique talenta / Non tenebris donasti, omni sed lar- gior imbre / Svevisti innumeras hominum ditare catervas* (Ludenius, *Nobilissimi, Amplissimi et Consultissimi Viri*, D4v).

³⁷ Tegemist on dialoogiga Petrarca teoses „De remediis utriusque fortunae“ (1.43), vt Hendrickson, *Ancient libraries*, 15–16. Teema edasiarenduse kohta Lipsiuse poolt *ibid.*, 28–29.

te“ 9.4–7). Selle asemel saavat tema raamatuid nüüdsest iga päev lugeda paljud üliõpilased: „Ja püha Mercuriuse õppiv järelopv, taeva ja maa armastatud rahvas [...], ärge laske mööda ühtki päeva, mil ükski kirjutatud rida jääks tähelepanuta, ilma et ammutaksite luuletajate pühast sügavast allikast ja puudutaksite oma huultega magusat voogu.“³⁸

Hintelmanni hool ühiskonna eest väljendus Ludeniusi sõnul ka tema annetatud raamatukogu kõrges kvaliteedis. Raamatukogu algse omaniku kuuluvus ühiskonna eliiti tagas ideaalse, tasakaalustatud raamatukogu, mis sobis eriti hästi ülikooliraamatukoguks: „Oh, lase kuulsate meeste teoste abil juhtida pilk eemale kiirustades kirjutatud väärtusetutelt raamatutelt, mida sageli taga aetakse!“³⁹ Collijni kataloogi (viide 4) põhjal on näha, et annetatud raamatute seas oli väga vähe saksakeelseid õpikuid, selle asemel domineerisid ladinakeelsed teadus- ja teatmeteosed. Tegelikult puudus raamatukogus teemaoline tasakaal, sest rõhuasetus oli selgesti õiguskirjandusel.

Lõpuks kiitis Ludenius Hintelmanni raamatukogu rajamist ja annetust mitte ainult selle isikliku ja ühiskondliku rolli tõttu kohalikus raamatu- ja haridusloos, vaid tegi ka ettevaatliku ettepaneku akadeemilise raamatukogu edasiste hangete riikliku strateegia kohta. Hintelmanni raamatukogu annetusest pidi nimelt saama eeskuju teistele Liivimaa aadlikele ja aadeldatuile, et ülikooli raamatukogu kasvaks ka tulevikus just sarnaste annetuste abil.⁴⁰ See oli Ludeniusi nägemuses viis, kuidas ülikooli raamatukogu kuninganna Kristiina ideaalide järgi üles ehitada.

Sellise hanke- ja kogude koostamise strateegia puhul sai Rootsi riigi roll ülikooli raamatuvaramu kujundamisel jääda üksnes kaudseks: intensiivne ja kaalutletud aadeldamispoliitika Eesti- ja Liivimaal ühes uute maavalduste annetustega, kõrgemate avalike ja kohtuametite, sealhulgas diplomaatiliste ametite andmisega eesti- ja liivimaalastele, et nad saaksid oma elu jooksul luua suuri süste-

³⁸ *Et Sancti tu Mercurii Studiosa Propago / Gens dilecta Polo, Gens Exoptata Soloque, /.../ Nulla dies abeat, quin linea ducta supersit, / Quin aliquid vatum sacrorum e fontibus altis / Hauseris et dulcem labris admoveris amnem* (Ludenius, *Nobilissimi, Amplissimi et Consultissimi Viri*, D4v–Er).

³⁹ *O festinatis crebro repetita libellis / Detineant oculos clarorum scripta Virorum!* (Ludenius, *Nobilissimi, Amplissimi et Consultissimi Viri*, D4v).

⁴⁰ Ludenius, *Nobilissimi, Amplissimi et Consultissimi Viri*, Er–v.

maatilisi eraraamatukogusid ning need pärast surma avalikele raamatukogudele annetada – nagu Gustav II Adolf Hintelmanni puhul näitlikustas. Hintelmanni ei aadeldatud ju juhuslikult, vaid tema sünnipäraste vooruste ja tegude tõttu Riia raes, nagu Ludenius kõne alguses publikule selgitas. Lisaks kolmele antiikajast pärit põhivoorusele – õiglus (*aequitas*), mõõdukus (*temperies*) ja tarkus (*prudentia*) – oli tal heale kristlasele vajalik jumalakartlikkus (*pietas/fiducia*) ja kannatlikkus (*patientia*) ning stoiline voorus – meelegekindlus (*constantia*). Ainult neljas põhivoorus – vaprus (*fortitudo*), mis oli tõeliste sünnipäraste aadlike puhul sõjaliste saavutuste eelduseks – ei leidnud Ludeniuse kõnes mainimist,⁴¹ sest Hintelmann oli teist tüüpi kangelane ja tema kangelastegu oli raamatukogu annetamine.

Kokkuvõte

Seni teaduskirjanduses valitsenud hüpotees, et Hintelmanni eraraamatukogu jõudis Tartu akadeemia raamatukokku peamiselt tänu tema poja Michael Hintelmanni (1621 – ca 1655) õpingutele Tartus 1639.–40. aastal,⁴² kaotab Ludeniuse kõne alusel kehtivuse. Esiteks jäid noore Hintelmanni õpingud Tartus väga lühikeseks ja hiljemalt 1644. aastal oli ta notarina taas Riia rae teenistuses.⁴³ Teiseks oleks Ludenius oma kõnes kindlasti maininud Michael Hintelmanni vahendajarolli – Michael ei olnud talle tundmatu üliõpilane, sest Ludenius oli 1640. aasta detsembris avaldanud tema kõne juurde eessõna ja õnnitlusluuletuse.⁴⁴

Ludeniuse mälestus- ja tänukõnes visandatud programm Tartu akadeemilise raamatukogu edasiseks arendamiseks oli hoolikalt plaanitud, kuid teostus vaid osaliselt. Hintelmanni raamatuid kasutati Tartus õppetöös kümme aastat, kuni need Vene rünnaku tõttu kohalikku Maarja kirikusse müüriti ning seal 30 aastaks peitu ja kasutamata jäid. 1690.–1707. aastal olid need Academia Gustavo-

⁴¹ Ludenius, *Nobilissimi, Amplissimi et Consultissimi Viri*, A3r.

⁴² Nt Tering, „Ülikooli raamatukogu“, 243.

⁴³ Tema eluaastad ja biograafia: Tering, *Lexikon der Studenten*, 393 nr 2574.

⁴⁴ Michael Hintelmann, *Oratio de quadruplici adventu Domini et Salvatoris nostri Jesu Christi, quam ... in Regia Academia Gustaviana, quae Dorpati est...die 21. Decemb. anno 1640. publice ... enarrabat Michael Hintelmann* (Dorpati: Typ.acad., 1641).

Carolina ajal akadeemilises õppetöös uuesti kasutuses, kuni need 1710. aastal Liivimaalt lõplikult Stockholmi viidi, et need lisada Stockholmi kuningliku raamatukogu ja Uppsala ülikooli raamatukogu varade hulka.

Kuigi alates 1650. aastast aadeldas Rootsi riik palju Eesti ja Liivimaa ametnikke ja haritlasi ning pärandvarade nimekirjade järgi ei olnud eraraamatukogud tagasihoidlikud,⁴⁵ ei kinkinud 17. sajandil pärast Hintelmanni ükski eesti- ega liivimaalane enam oma eraraamatukogu ülikoolile. Ka Ludenius ise, kes suri 1654. aastal, lasi lesel oma raamatud hoopis oksjonil maha müüa.⁴⁶ Hintelmanni üllas eeskuju jäi kuni 19. sajandi alguseni järgijateta. Alles siis sai keiserliku Tartu ülikooli raamatukogu esimeseks aluseks taas raamatuannetus aadlikult, seekord Liivimaalt pärit krahvinna Maria Aurora von L'Estocqilt (1720–1808), kes kinkis 1800. aasta juulis ülikooli raamatukogu rajamiseks oma ligi 350 köitest koosneva kogu.⁴⁷

Kristi Viiding, *PhD*, on Underi ja Tuglase Kirjandusinstituudi juhtivteadur ja direktori kt.

⁴⁵ Triin Parts, „Raamatud tallinlaste pärandinimekirjades 16.–17. sajandil“, Piret Lotman (koost.), *Lugemise kunst. The Art of Reading* (Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2011), 200–219.

⁴⁶ Puksov, „Die Bibliothek der Universität Tartu“, 264–265.

⁴⁷ Malle Ermel, „Karl Morgenstern – keiserliku Tartu Ülikooli esimene raamatukoguhoidja 1802–1839“, Jaanika Anderson (koost.), *Qui vult, potest. Karl Morgenstern 250* (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2020), 61–79, siin 62.

Bequeathing a Private Library to the University as an Act of Noble Virtue: Laurentius Ludenius's Eulogy to Ludwig Hintelmann and the 1647 Long-Term Plan for the Academia Gustaviana Library

Kristi Viiding,
Under and Tuglas Literary Institute

In 1647, Laurentius Ludenius (1592–1654), Professor of Law, Rhetoric and Poetics at *Academia Gustaviana*, held a Latin verse eulogy and vote of thanks in memory of Ludwig Hintelmann (1578–1643), a councillor of the city of Riga and assessor of the Livonian Court of Appeal, to celebrate the donation of Hintelmann's book collection to the university (*Nobilissimi, Amplissimi et Consultissimi Viri, Dn. Ludovici Hintelmanni, J.V.D. eximij, ...Instructissimam suam Bibliothecam Regiae huic Academiae munifice Legantis ...Elogium*. Tartu, 1647). Hintelmann's voluminous collection is a key source for understanding the early modern period in the history of books, the history of higher education, and the mindset of noblemen and scholars in Estonia and Livonia. Yet, the collection's existence has only been mentioned in a few studies on the history of books, and even then, its lengthy title has been distorted.

In this article, I analyse the ideas and structure of Ludenius's 987-hexametre-long speech. The article considers Ludenius' narrative of the library's establishment in relation to the history of the development of noble culture and several famous European academic libraries of the same period. I also refute the (re)emerging opinion that the 17th-century library is not a part of the history of the Tartu University Library, which was established only in 1802.

Despite numerous catalogue-like descriptions, baroque comparisons with ancient mythology and quotations from Latin literature of various periods, the message of Ludenius's speech to his contemporaries is clearly presented and can be summarised in four points:

1. Hintelmann's donation is a result of his true nobility and aristocratic spirit, demonstrating above all the care for society befitting a true nobleman, and the books included in that donation will enrich

many people spiritually, and even after his death, many students will continue to learn from them.

2. Hintelmann's well-balanced library, as a representation of social aristocracy, is an ideal resource for training the new elite of society. Therefore, it is particularly suitable for a university library. Since the elite was expected to contribute to the secular governance of society, and this required a legal and political education, Hintelmann's library, which is focused on both of these, was particularly suitable for the young nobility.

3. Ludenius not only praised the deceased and the books he donated but also proposed a strategy for further expanding the university library. According to Ludenius's plan, Hintelmann's book donation was to serve as an example to other Estonian and Livonian nobles and ennobled, who would help the university library grow in the future through similar private donations.

4. The Swedish state should only have a supporting role in building the university library, providing a well-thought-out policy for ennobling Estonian and Livonian officials and intellectuals by granting them land and high state, diplomatic and judicial offices. These figures would then build impressive private libraries during their lifetimes, which they would bequeath to the university in the event of their death in their wills.